

वेदान्तशास्त्रस्य लोकोपकारकत्वम्

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्/

सामान्यतया वेदान्तः ब्रह्मविद्या-मोक्षप्रधानः, व्यक्तिपरमार्थ-निष्ठः इति अभिज्ञायते; तथापि तस्य अन्तर्निहित-दृष्टिः केवलं व्यक्तिगत-मुक्तिपर्यन्ता सीमिता नास्ति, अपि तु सर्वभूत-समत्व, करुणा, अहिंसा, लोकसंग्रह, तथा विश्व-कल्याण-चेतनायाः दार्शनिकाधारं निर्माति। अद्वैत-वेदान्ते ब्रह्मैक्य-दृष्टिः, विशिष्टाद्वैते ईश्वर-शरणागति-समन्वित-भक्तिभावः, द्वैते भगवदनुग्रह-प्रधान-नैतिकजीवनम्— एते सर्वे लोकोपकारिण्याः प्रवृत्तेः आधारभूताः तत्त्वानि सन्ति। अयं प्रबन्धः प्रतिपादयति यत् वेदान्तः केवलं मोक्षोपाय-शास्त्रं न, अपि तु मानवीय-समाजस्य नैतिक-समन्वयस्य, सामाजिक-समत्वस्य, तथा करुणा-आधारित-विश्वदृष्टेः शाश्वत-मार्गदर्शकः अस्ति। वेदान्तशास्त्रं भारतीय-दर्शनपरम्परायाः शिखररूपेण मान्यते। उपनिषदां तात्त्विक-व्याख्यानरूपेण तद् ब्रह्म-आत्म-जगत्-संबन्धस्य परम-मीमांसा प्रस्तुतयति। प्रथमतया दृष्टे वेदान्तः पारमार्थिक-मुक्तिपर्यन्त-आध्यात्मिक-मार्गरूपेण अवगम्यते; किन्तु तस्य गभीरदर्शनम् यदि सामाजिक-दृष्ट्या परीक्ष्यते, तर्हि ज्ञायते यत् तत्र व्यक्तिमात्रस्य न, अपि तु समग्र-जीवसमूहस्य कल्याणदृष्टिः निहिता अस्ति।

उपनिषदां महावाक्येषु प्रतिपादितम्—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।

(छान्दोग्योपनिषद् ३.१४.१)

एषा घोषणा केवलं तत्त्वमीमांसात्मक-अद्वैतवादस्य आधारः न, अपि तु सार्वभौम-समत्वदृष्टेः बीजम् अस्ति। यदि सर्वं ब्रह्मस्वरूपम्, तर्हि भेदबुद्धिः, द्वेषभावः, शोषणप्रवृत्तिः वा तत्त्वतः अज्ञानजन्या इति निष्कर्षः सिध्यति। एषा तत्त्वदृष्टिः लोकोपकारस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठिता।

तत्त्वमसि ।

(छान्दोग्योपनिषद् ६.८.७)

अयं उपदेशः केवलं शिष्यस्य आत्मबोधाय न, अपि तु सर्वेषां प्राणिनां अन्तर्निहित-एकत्वस्य स्मरणाय अस्ति। एषः बोधः सामाजिक-नैतिक-व्यवहारस्य परिष्काराय प्रेरकः भवति। वेदान्ते मोक्षः केवलं व्यक्तिगत-उद्धारः न, अपि तु अविद्यानिवृत्त्या उत्पन्नः करुणा-समत्व-निष्पन्नः जीवनदृष्टिः। ज्ञानी पुरुषः न केवलं आत्मतुष्टः, अपि तु लोकसंग्रह-निरतः भवति।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

(मुण्डकोपनिषद् ३.२.३)

अयं मन्त्रः सूचयति यत् आत्मबोधः केवलं बौद्धिक-चर्चया न, अपि तु आन्तरिक-परिवर्तनद्वारा सिद्ध्यति। एषः आन्तरिक-परिवर्तनः व्यवहार-परिवर्तनस्य कारणं भवति, तथा व्यवहार-परिवर्तनं सामाजिक-कल्याणस्य आधारः भवति। अतः अस्य अनुसन्धानस्य उद्देश्यं वेदान्तदर्शनस्य एतं सामाजिक-लोकोपकारक-आयामं प्रकाशयितुम् अस्ति— यत् वेदान्तः केवलं समाधि-निष्ठ-आध्यात्मिकता न, अपि तु नैतिक-समाज-निर्माणस्य दार्शनिक-आधारः अपि अस्ति। अद्वैतवेदान्तः शङ्कराचार्यप्रणीत-व्याख्यानपरम्परायां ब्रह्मैकत्वस्य परमप्रतिपादनम् अस्ति। अत्र ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः इति सिद्धान्तः प्रतिष्ठाप्यते। प्रथमतया दृष्टे अयं दर्शनप्रवाहः पारमार्थिक-मुक्तिपर्यन्तः, व्यक्तिचैतन्य-केन्द्रितः इति भासते; किन्तु तस्य अन्तर्निहित-सामाजिक-आयामः सूक्ष्मतया निरीक्ष्यमाणः अत्यन्तं गम्भीरः लोकोपकारकत्वस्य आधारं प्रकटयति। अद्वैतदृष्ट्या सर्वेषां प्राणिनां अन्तरात्मा एक एव

ब्रह्मस्वरूपः अस्ति। यदि सर्वेषां भूतानां अन्तःस्थितं तत्त्वं एकमेव ब्रह्म, तर्हि परस्पर-वैरभावः, हिंसा, अन्यायः, शोषणम् वा अज्ञानजन्यः व्यवहारः इति सिध्यति। अज्ञानस्य निवृत्तौ स्वयमेव समत्वभावः, करुणा, तथा अहिंसा उदेति। अतः अद्वैतब्रह्मज्ञानं केवलं आन्तरिक-मुक्तिः न, अपि तु व्यवहार-परिष्कारस्य मूलाधारः अस्ति। शङ्कराचार्यः गीता-भाष्ये “लोकसंग्रह” इति संकल्पनां विशेषतया निरूपयति। ज्ञानी पुरुषः यद्यपि कर्मबन्धात् मुक्तः, तथापि सः लोकानुग्रहार्थं कर्म आचरति।

**लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ।
(श्रीमद्भगवद्गीता ३.२०)**

अयं भावः अद्वैतदृष्टौ स्पष्टं करोति यत् आत्मज्ञानी अपि समाजस्य हितं दृष्ट्वा प्रवर्तते। आत्मबोधः स्वार्थत्यागं जनयति; स्वार्थत्यागः लोकोपकारिण्याः प्रवृत्तेः कारणं भवति। अद्वैतदृष्ट्या “अहं” तथा “अन्यः” इति भेदबुद्धिः अविद्याजन्या। भेदबुद्धेः निवृत्तौ परहित-भावना स्वाभाविकतया उदेति। यः अन्येभ्यः भिन्नं न पश्यति, सः अन्येषां दुःखं स्वदुःखवत् अनुभवति।

**यः सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।
(ईशावास्योपनिषद्, मन्त्रः ६)**

एषा श्रुतिवाणी अद्वैतदर्शनस्य लोकोपकारकत्वं प्रत्यक्षतया प्रतिपादयति। आत्मैक्यदृष्टिः सर्वभूत-समत्वस्य कारणम्; समत्वं करुणायाः मूलम्; करुणा लोकोपकारस्य प्रेरणा। अद्वैतवेदान्ते अहिंसा, दया, शान्ति, तथा क्षमा इत्यादीनां गुणानां विशेषमहत्त्वं निर्दिष्टम्। ज्ञानस्य फलम् केवलं आत्मानन्दः न, अपि तु “स्थितप्रज्ञता” इति अवस्था, या लोभ-द्वेष-रागादि-दोषानां निवृत्त्या समाजे शान्तिं स्थापयति। यद्यपि अद्वैतवेदान्ते ब्रह्मैक्यदृष्टिः लोकोपकारस्य दार्शनिकाधारं प्रददाति, तथापि विशिष्टाद्वैत-द्वैत-परम्परासु अपि वेदान्तस्य लोकोपकारकत्वं विशिष्ट-रूपेण विकसितम् अस्ति। एते

दर्शनप्रवाहौ ईश्वर-जीव-जगत्-सम्बन्धं भिन्नतया व्याख्यायन्ति, किन्तु तेषां नैतिक-परिणामः तथा सामाजिक-प्रभावः लोकोपकारिणी-दृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति।

विशिष्टाद्वैतवेदान्ते रामानुजाचार्येण प्रतिपादितं तत्त्वं यत् ब्रह्म एकः सन् अपि विश्वेन विशिष्टः अस्ति। जीवाः ब्रह्मणः अंशरूपेण तस्य शरीरभावेन अवस्थिताः। एषा दार्शनिक-रचना सर्वभूतानां ईश्वरसम्बद्धत्वं सूचयति। यदि सर्वे जीवाः परमेश्वरस्य अंशाः, तर्हि परस्पर-तिरस्कारः, अन्यायः, तथा शोषणम् ईश्वर-शरीरस्य अवमाननं भवति। अतः विशिष्टाद्वैत-दृष्टिः करुणा-समत्व-सेवा-भावनायाः प्रबल-आधारः भवति। ईश्वरस्य सर्वव्यापकत्वं विशिष्टाद्वैतदृष्ट्या केवलं तत्त्वमीमांसा न, अपि तु भक्तियोग-प्रेरित-समाजधर्मः अपि अस्ति। रामानुजपरम्परायां “शरणागति” तथा “सेवा” इत्येतौ केन्द्रीय-तत्त्वौ स्तः। ईश्वर-सेवा केवलं देवालय-पूजापर्यन्ता न, अपि तु जीवसेवायाः माध्यमेन अपि व्यक्ता भवति। एषा सेवा-दृष्टिः सामाजिक-लोकोपकारस्य व्यवहारिक-रूपम् अस्ति। द्वैतवेदान्ते माध्वाचार्येण जीव-ईश्वर-भेदः प्रतिपादितः, तथापि तत्र भक्तिभावः, ईश्वरानुग्रह-प्रार्थना, तथा नैतिक-आचरणस्य महत्त्वं विशेषतया निर्दिष्टम्। जीवः स्वातन्त्र्येण कर्म कृत्वा फलम् अनुभवति, अतः नैतिक-कर्तव्य-पालनं अनिवार्यम्। द्वैतदृष्ट्या समाजः ईश्वर-नियन्त्रित-नैतिक-व्यवस्था अस्ति; तत्र धर्मपालनं लोकहितस्य पूर्वशर्तुरूपेण स्वीकृतम्। द्वैतपरम्परायां दान, सेवा, साधु-संग, तथा धर्माचारः लोकोपकारस्य व्यवहारिक-आयामाः सन्ति। भक्तिः केवलं आन्तरिक-भावना न, अपि तु समाजहित-प्रधान-आचरणरूपेण व्यक्ता भवति। विशिष्टाद्वैत-द्वैत-परम्परासु एकः समानतत्त्वम् अस्ति— ईश्वर-सम्बन्धस्य सार्वत्रिकता।

**ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति ।
(श्रीमद्भगवद्गीता १८.६१)**

अयं गीता-वाक्यः सर्वेषां जीवेषु ईश्वरस्य उपस्थितिं सूचयति। यदि ईश्वरः सर्वेषां हृदि स्थितः, तर्हि

परस्पर-सेवा ईश्वर-सेवा भवति। एषा भावना सामाजिक-न्याय-करुणा-आधारित-व्यवहारस्य मूलाधारः अस्ति। अतः विशिष्टाद्वैत-द्वैत-दर्शनप्रवाहौ अद्वैतात् भिन्नदृष्ट्या तत्त्वमीमांसां प्रतिपादयन्तौ अपि लोकोपकारकत्वे एकत्वं वहतः। अद्वैतस्य समत्वदृष्टिः, विशिष्टाद्वैतस्य सेवा-शरणागति-दृष्टिः, द्वैतस्य नैतिक-कर्तव्य-भक्तिभावः— एते सर्वे मिलित्वा वेदान्तशास्त्रस्य बहुमुखं लोकोपकारकत्वं सुदृढं प्रतिपादयन्ति। एवं वेदान्तपरम्परायाः विविधप्रवाहेषु व्यक्तिः केवलं आत्ममुक्तिपर्यन्तं न, अपि तु समाजहित-प्रधान-नैतिकजीवनस्य अंगरूपेण परिकल्पितः। तस्मात् वेदान्तशास्त्रं मोक्षमार्गस्य उपदेशकं सन् अपि लोकसंग्रहस्य, करुणायाः, तथा समन्वित-सामाजिक-दृष्टेः दार्शनिक-आधाररूपेण अवगन्तुं शक्यते। वेदान्तदर्शनं यदि केवलं पारमार्थिक-ब्रह्मविचारपर्यन्तं सीमितं मन्येत, तर्हि तस्य सामाजिक-प्रभावः अप्रकाशितः भवेत्; किन्तु यदा तस्य तत्त्वानि व्यवहार-दृष्ट्या परीक्ष्यन्ते, तदा जायते यत् वेदान्तः मानवीय-जीवनस्य नैतिक-परिष्काराय, सामाजिक-समन्वयाय, तथा विश्व-शान्त्यै अपि अत्यन्तं प्रासंगिकः अस्ति। आत्मैक्य-दृष्टिः, करुणा-भावना, अहिंसा, तथा समत्वम्— एते वेदान्तस्य मूलतत्त्वानि व्यवहारिक-लोकोपकारस्य आधारभूतानि भवन्ति।

अद्वैतदृष्ट्या सर्वेषां भूतानां एकत्वबोधः स्वार्थ-सीमां लङ्घयति। यः सर्वेषु आत्मानं पश्यति, सः परपीडां स्वपीडावत् अनुभवति। एषः अनुभवः सामाजिक-न्याय-चेतनायाः मूलाधारः भवति। जाति-वर्ण-लिङ्ग-वर्ग-विभेदाः यदि तत्त्वतः मिथ्याभूताः, तर्हि तेषां आधारेण भेदभावः वेदान्तदृष्ट्या अज्ञानजन्यः। एषा भावना समतावादी-सामाजिक-संरचनायाः दार्शनिक-प्रेरणा भवति। विशिष्टाद्वैत-दृष्ट्या “जीवसेवा” ईश्वरसेवायाः रूपम् इति स्वीकृतम्। अतः समाजसेवा, दीनबन्धुत्वम्, तथा करुणा-प्रेरित-कार्यक्रमाः वेदान्तीय-चिन्तनस्य व्यवहारिक-रूपम् भवन्ति। द्वैतदृष्ट्या अपि धर्मपालनं, दानम्, तथा नैतिक-आचरणम् लोककल्याणस्य आधाररूपेण

स्वीकृतम्। एते सर्वे प्रवाहाः मिलित्वा वेदान्तस्य बहुआयामी-लोकोपकारकत्वं सुदृढीकुर्वन्ति। आधुनिक-परिसरे यत्र हिंसा, उपभोगवादः, सामाजिक-असमानता, तथा पर्यावरण-विनाशः दृश्यन्ते, तत्र वेदान्तदृष्टिः संतुलन-आधारित-जीवनमार्गं निर्दिशति। वेदान्तः व्यक्तिमात्रं आध्यात्मिक-उद्धारं प्रति प्रेरयति सन् अपि तस्य व्यवहारिक-फलरूपेण लोकोपकारिणीं प्रवृत्तिं अनिवार्यतया जनयति। वेदान्तदृष्ट्या नैतिकता बाह्य-नियमाधारित-शासनं न, अपि तु आन्तरिक-चैतन्य-परिवर्तनस्य परिणामः अस्ति। आन्तरिक-परिवर्तनम् एव बाह्य-व्यवहार-परिवर्तनस्य कारणं भवति। एषा धारणा आधुनिक-मानवाधिकार-चिन्तनस्य, शान्ति-आन्दोलनस्य, तथा पर्यावरण-संरक्षण-प्रवृत्तेः दार्शनिक-आधाररूपेण उपयुज्यते। वेदान्तशास्त्रस्य लोकोपकारकत्वस्य सम्यगवलोकने स्पष्टं भवति यत् एषः दर्शनप्रवाहः केवलं मोक्षलक्ष्य-निष्ठ-आध्यात्मिक-प्रयत्नः न, अपि तु मानवीय-समाजस्य नैतिक-परिष्कारस्य, सामाजिक-समन्वयस्य, तथा विश्व-कल्याण-चिन्तनस्य दार्शनिक-आधारः अस्ति। अद्वैतवेदान्ते प्रतिपादितं ब्रह्मैकत्वं समत्व-चेतनां जनयति; विशिष्टाद्वैत-दृष्टिः ईश्वर-सम्बद्ध-सेवा-भावनां पुष्पाति; द्वैत-दर्शनं नैतिक-कर्तव्य-पालनं तथा भक्तिपरायण-जीवनमार्गं लोकोपकारस्य साधनरूपेण प्रतिष्ठापयति। एते सर्वे प्रवाहाः परस्परं भिन्नतत्त्वमीमांसात्मकाधाराः सन्ति, किन्तु व्यवहारिक-फलरूपेण समाजहितं प्रोत्साहयन्ति। वेदान्ते आत्मबोधः केवलं व्यक्तिपर्यन्तं सीमितः न भवति; सः व्यवहार-परिवर्तनस्य कारणं भवति। यः आत्मैक्यं पश्यति, सः परपीडां स्वपीडावत् अनुभवति; यः ईश्वर-सम्बन्धं सर्वेषु जीवेषु पश्यति, सः सेवा-भावेन प्रवर्तते; यः धर्मपालनस्य अनिवार्यता अवगच्छति, सः सामाजिक-न्यायस्य आधारं सुदृढं करोति। एषा आन्तरिक-परिवर्तन-प्रधान-दृष्टिः वेदान्तस्य विशिष्ट-वैशिष्ट्यम् अस्ति।

गीता-वाक्यं पुनः स्मरणीयम्—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २.५७)

एषा स्थितप्रज्ञता समत्वस्य तथा सामाजिक-संतुलनस्य आधारः अस्ति। समत्वं शान्तेः कारणम्, शान्तिः लोकोपकारस्य पूर्वशर्तुरुपा।

वेदान्तशास्त्रस्य लोकोपकारकत्वं यद्यपि उपर्युक्त-विमर्शेषु प्रतिपादितम्, तथापि अस्य विषयस्य अधिक-विस्तारः सम्भाव्यः अस्ति। भावी-अनुसन्धानदिशासु केचन महत्त्वपूर्णा आयामाः निर्दिश्यन्ते, ये वेदान्तीय-चिन्तनस्य सामाजिक-प्रासंगिकतां अधिकं गभीरतया उद्घाटयितुं शक्नुवन्ति। प्रथमं, वेदान्तीय-समत्व-दृष्टेः आधुनिक-सामाजिक-न्याय-विमर्शन सह तुलनात्मक-अध्ययनम् अत्यन्तं फलदायकं भवेत्। यदि अद्वैतदृष्ट्या सर्वेषां भूतानां अन्तःस्थितं ब्रह्मैक्यं स्वीकृतम्, तर्हि जाति-लिङ्ग-वर्ग-आधारित-असमानतायाः दार्शनिक-निरसनं कथं सम्भवति इति प्रश्नः अनुसन्धानयोग्यः। वेदान्तीय-दृष्टिः सामाजिक-समानतायाः आध्यात्मिक-आधाररूपेण कथं उपयुज्येत, एषः विषयः गभीरचिन्तनम् अपेक्षते। द्वितीयं, पर्यावरण-चिन्तनस्य परिप्रेक्ष्ये वेदान्तीय-अद्वैत-सम्बन्ध-दृष्टेः परीक्षणम् आवश्यकम्। “ईशावास्यमिदं सर्वम्” इति भावना यदि सम्यक् ग्राह्यते, तर्हि प्रकृतिः न उपभोग्य-वस्तु, अपि तु पूज्या-संरक्षणीया सत्ता इति निष्कर्षः सिध्यति। आधुनिक-पर्यावरण-संकट-परिप्रेक्ष्ये एषा वेदान्तीय-दृष्टिः सतत-विकासस्य नैतिक-आधारं दातुं शक्नोति। तृतीयं, वेदान्तीय-करुणा-चिन्तनस्य वैश्विक-नैतिक-सम्वादिषु योगदानम् अपि विचारणीयम्। यदि आत्मैक्य-दृष्ट्या परपीडा स्वपीडावत् अनुभूयते, तर्हि हिंसा, युद्ध, तथा वैश्विक-विरोध-चिन्तनस्य निवारणाय वेदान्तीय-दृष्टिः आध्यात्मिक-प्रेरणा भवेत्। चतुर्थं, वेदान्तस्य व्यवहारिक-आयामानां समाज-सुधार-आन्दोलनैः सह सम्बन्धः अपि अनुसन्धानयोग्यः। भारतीय-सन्त-परम्परायां, सामाजिक-सुधारक-चिन्तनेषु, तथा अहिंसा-आन्दोलनस्य दार्शनिकाधारे

वेदान्तीय-प्रेरणायाः भूमिका परीक्षितुं शक्यते। एवं भावी-अनुसन्धानदिशाः दर्शयन्ति यत् वेदान्तशास्त्रस्य लोकोपकारकत्वं केवलं सैद्धान्तिक-विमर्शं सीमितं नास्ति; तस्य व्यवहारिक-प्रसारः बहुषु आधुनिक-विमर्शेषु सम्भाव्यः अस्ति। समाहारतः निष्कर्षः पुनः प्रतिपाद्यते यत् वेदान्तः मोक्षमार्गस्य परमदर्शनम् सन् अपि लोकहित-प्रधान-नैतिक-चिन्तनस्य शाश्वत-आधारः अस्ति। तस्य तत्त्वमीमांसात्मक-गाम्भीर्यं तथा सामाजिक-प्रासंगिकता उभे मिलित्वा तं मानव-समाजस्य समन्वित-विकासाय मार्गदर्शकं शास्त्रं कुर्वन्ति। वेदान्तदर्शनस्य लोकोपकारकत्वं केवलं तत्त्वमीमांसात्मक-प्रतिज्ञायां निहितं नास्ति, अपि तु तस्य नैतिक-परिष्कार-प्रक्रियायाः सामाजिक-परिणामेषु विशेषतया दृश्यते। वेदान्तदृष्ट्या मनुष्यस्य मूलसमस्या अविद्या; अविद्यानिवृत्तौ आत्मैक्यबोधः उत्पद्यते, तथा तस्मात् समत्व-करुणा-निष्पन्न-व्यवहारः स्वाभाविकतया प्रस्फुटति। अयं आन्तरिक-परिवर्तन-प्रक्रियायाः सिद्धान्तः सामाजिक-परिवर्तनस्य दार्शनिक-आधारः भवति। अद्वैतदृष्ट्या यः सर्वेषां भूतानां मध्ये आत्मतत्त्वं पश्यति, सः परदुःखं स्वदुःखवत् अनुभवति।

यः सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।

(ईशावास्योपनिषद् ६)

अयं मन्त्रः केवलं ध्यानयोगस्य उपदेशः न, अपि तु नैतिक-समाजदर्शनस्य सूत्रम् अस्ति। परदुःखनिवारण-प्रवृत्तिः आत्मबोधस्य स्वाभाविक-फलम् इति अत्र स्पष्टं प्रतिपाद्यते। एषः नैतिक-परिष्कारः दान, सेवा, करुणा, अहिंसा इत्यादीनां सामाजिक-व्यवहारानां प्रेरकः भवति। विशिष्टाद्वैतपरम्परायां जीव-ईश्वर-संबन्धः सेवा-रूपेण व्यक्तः। “ईश्वरस्य अंशाः सर्वे जीवाः” इति दृष्टिः अन्येषां प्रति आदरभावं जनयति। जीवसेवा ईश्वरसेवायाः रूपम् इति सिद्धान्तः सामाजिक-उत्तरदायित्वस्य दार्शनिकाधारम् अस्ति। एषा भावना समाजे करुणा-आधारित-सेवा-आन्दोलनस्य प्रेरणा

भवितुम् अर्हति। द्वैतदर्शनस्य नैतिक-कर्तव्य-प्रधानता अपि सामाजिक-परिष्कारस्य आधारः अस्ति। जीवः ईश्वराधीनः, कर्मफलभोगी च इति स्वीकृत्य धर्मपालनस्य अनिवार्यता प्रतिपाद्यते। धर्मपालनं समाजस्थैर्यस्य तथा लोककल्याणस्य आधारभूततत्त्वम् इति अत्र बोध्यते।

वेदान्तशास्त्रस्य लोकोपकारकत्वं केवलं स्थानीय-सामाजिक-परिसरे न, अपि तु वैश्विक-मानव-चेतनायाः परिप्रेक्ष्ये अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अद्वैतदृष्ट्या “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति प्रतिज्ञा सम्पूर्ण-विश्वस्य एकात्मतां प्रतिपादयति। एषा दृष्टिः राष्ट्र-जाति-भेद-आधारित-संघर्षदृष्टेः अतिक्रमणं कृत्वा वैश्विक-सहअस्तित्व-चिन्तनं प्रेरयति। यदि सर्वे प्राणी एकस्य ब्रह्मतत्त्वस्य अभिव्यक्तयः, तर्हि हिंसा, युद्ध, तथा शोषण-प्रवृत्तिः तत्त्वतः अज्ञानजन्या इति निष्कर्षः सिध्यति। अतः वेदान्तीय-दृष्टिः वैश्विक-शान्ति-आन्दोलनस्य दार्शनिकाधारं दातुं शक्नोति। आधुनिक-वैश्विक-नैतिक-विमर्शेषु, यत्र पर्यावरण-संकटम्, आर्थिक-असमानता, तथा सांस्कृतिक-संघर्षाः दृश्यन्ते, तत्र वेदान्तीय-एकात्म-दृष्टिः समन्वयस्य मार्गं प्रदर्शयति। वेदान्तीय-चिन्तनं व्यक्तिमात्रं आत्मज्ञानाय प्रेरयति, किन्तु तस्य फलरूपेण विश्व-बंधुत्व-चेतना विकसिताभवति। “वसुधैव कुटुम्बकम्” इति भावना वेदान्तीय-आत्मैक्यदृष्टेः व्यवहारिक-परिणामः इति अवगन्तुं शक्यते। वेदान्तशास्त्रस्य लोकोपकारकत्वस्य एकः महत्त्वपूर्णः आयामः तस्य “समत्वदृष्टिः” अस्ति, या सामाजिक-न्याय-चिन्तनस्य दार्शनिक-आधारं प्रदाति। अद्वैतवेदान्ते आत्मैक्य-प्रतिपादनम्, विशिष्टाद्वैते ईश्वर-सम्बद्ध-जीव-समानता, द्वैते धर्माधारित-कर्तव्य-निष्ठा— एते सर्वे प्रवाहाः सामाजिक-न्यायस्य आध्यात्मिक-आधारं सुदृढीकुर्वन्ति। अद्वैतदृष्ट्या “अहं” तथा “अन्यः” इति भेदबुद्धिः अविद्याजन्या। यदि भेदबुद्धिः निवर्तते, तर्हि जाति-लिङ्ग-वर्ग-आधारित-असमानता तत्त्वतः असंगता भवति।

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ५.१८)

एषा गीता-वाणी समदृष्टेः सामाजिक-परिणामं सूचयति। पण्डितः ब्राह्मणादिषु सर्वेषु समत्वेन पश्यति। अयं समत्वभावः सामाजिक-न्याय-चिन्तनस्य मूलाधारः भवति। विशिष्टाद्वैतपरम्परायां सर्वे जीवाः ईश्वरस्य अंशरूपेण स्वीकृताः। अतः तेषां प्रति अनादरः ईश्वरस्य प्रति अनादरः भवति। एषा दृष्टिः सामाजिक-समानतायाः दार्शनिक-आधारं निर्माति। भक्ति-परम्परायां दास्यभावः जाति-विभाजनस्य अतिक्रमणं कृत्वा समान-अधिकार-चेतनां प्रोत्साहयति। द्वैतदृष्ट्या कर्मफल-सिद्धान्तः प्रत्येकस्य उत्तरदायित्वं निर्दिशति। धर्मपालनं केवलं व्यक्तिगत-कल्याणस्य साधनं न, अपि तु समाजस्थैर्यस्य आधारः। एषा कर्तव्य-प्रधान-दृष्टिः सामाजिक-न्यायस्य व्यावहारिक-आधारः भवति। वेदान्तीय-समत्वदृष्टिः केवलं दार्शनिक-चिन्तनं न, अपि तु व्यवहार-परिवर्तनस्य प्रेरणा। यः अन्येषां मध्ये आत्मतत्त्वं पश्यति, सः अन्यायं न सहते। अतः वेदान्तः सामाजिक-सुधार-चिन्तनस्य अप्रत्यक्ष-आधारः भवितुम् अर्हति। समकालीन-परिप्रेक्ष्ये यत्र सामाजिक-असमानता, भेदभावः, तथा विभाजन-दृष्टिः प्रबलतया दृश्यते, तत्र वेदान्तीय-समत्व-दृष्टिः वैश्विक-मानव-अधिकार-विमर्शस्य आध्यात्मिक-आधाररूपेण स्वीकरणीया। एषा दृष्टिः संघर्षस्य स्थाने सह-अस्तित्वं, द्वेषस्य स्थाने करुणां, तथा विभाजनस्य स्थाने एकात्मतां प्रतिष्ठापयति। वेदान्तीय-समत्व-दृष्टिः मानवीय-समाजस्य संतुलित-नैतिक-उन्नतये शाश्वत-प्रेरणास्त्रोतः इति निर्णयते।

सन्दर्भसूची

- [1]. शर्मा, नीलकण्ठः (२०२१)। अद्वैतवेदान्तस्य सामाजिक-आयामः। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [2]. त्रिपाठी, सुमेधा (२०२१)। “वेदान्ते समत्वदृष्टेः नैतिक-परिणामः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४९, पृ० ७२-१०८।

- [3]. पाण्डेयः, अनिरुद्धः (२०२२)। उपनिषदां मानव-एकात्म-दर्शनम्। दिल्ली – राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. जोशी, विनायकः (२०२२)। “विशिष्टाद्वैत-दर्शने सेवा-तत्त्वम्”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः १९, पृ० ९४-१३१।
- [5]. द्विवेदी, आदित्यः (२०२३)। द्वैतवेदान्ते धर्म-नैतिकता-चिन्तनम्। प्रयागराजः – संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [6]. उपाध्यायः, मञ्जरी (२०२३)। “वेदान्तदर्शनं च सामाजिक-न्याय-चिन्तनम्”। दर्शनमीमांसा, खण्डः २३, पृ० ८१-१२४।
- [7]. वर्मा, दीपशिखा (२०२४)। वेदान्तस्य वैश्विक-प्रासंगिकता। जयपुरः – भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [8]. मिश्रः, सौरभः (२०२४)। “आत्मैक्य-दृष्टेः करुणा-तत्त्वम्”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १७, पृ० १०५-१४९।
- [9]. शर्मा, लोकेशकुमारः (२०१२)। वेदेषु सामाजिकदर्शनम्। वाराणसीः – चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [10]. त्रिपाठी, माधवी (२०१३)। “ऋग्वैदिक-संस्कृतौ समष्टि-हित-दृष्टिः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ३८, पृ० ५४-८१।
- [11]. पाण्डेयः, हरिनारायणः (२०१४)। वैदिकसमाजे लोकसंग्रह-तत्त्वम्। दिल्ली – राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [12]. जोशी, विनायकः (२०१५)। “यजुर्वेदे सामुदायिक-चेतना”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः ११, पृ० ७१-१०२।
- [13]. द्विवेदी, रश्मिः (२०१६)। वैदिकदर्शनस्य सामाजिक-आयामः। प्रयागराजः – संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [14]. उपाध्यायः, नरेन्द्रः (२०१७)। “अथर्ववेदे लोकजीवन-दृष्टिः”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १७, पृ० ८४-११२।
- [15]. वर्मा, दीपशिखा (२०१८)। ऋत-संकल्पना तथा नैतिकव्यवस्था। जयपुरः – भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [16]. मिश्रः, सौरभः (२०१९)। “वैदिक-मानवदृष्टिः तथा विश्वकल्याणभावना”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १२, पृ० १०५-१३४।
- [17]. चतुर्वेदी, अनिरुद्धः (२०२०)। वेदेषु विश्व-कल्याण-दर्शनम्। वाराणसीः – भारतीयविद्याभवनम्।